

Research Paper

Government and environmental non-governmental organizations in contemporary Iran

Mahdi Rafatipناه Mehrabadi¹

Received: Jun. 1, 2023; Accepted: Oct. 2, 2024

ABSTRACT

Researches that have been conducted over the past three decades on environmental non-governmental organizations in Iran, it is found that there has been a significant gap between the people and these organizations. In other words, these organizations have been weak not only in informing the people about the environmental activities but increasing the knowledge, attitude and skills of the people, as well. Although various reasons can be cited but the state, as the most general institution of the country plays an irreplaceable role in making these organizations efficient or inefficient. The way the government looks at environmental organizations and make policies about them, especially in terms of legislation, can lead to the prosperity of these organizations and increase their productivity, or it can simply be vice versa. This research, using the historical research method and referring to the laws and regulations related to non-governmental organizations and also by using some program documents, seeks to investigate how the government deals with these organizations and its results. The findings show that the Iranian government, due to its tendency for centralism and authoritarianism in laws and regulations, limited the scope of non-governmental organizations' activities, and made it possible for the government to interfere in their affairs and deprive them of their independence. This led to increase in the weakness of these institutions, their efficiency, lack of motivation on and their inability to communicate effectively with the people and promote the culture of environmental protection.

Keywords: environmental NGOs, state, legislation, policy making, Authoritarianism

---

1. Assistant Professor of History, Department of Historical and Environmental Studies, Organization for Researching and Composing University Textbooks in Islamic Science and Humanities, Tehran, Iran

✉ rafatipناه@samt.ac.ir

INTRODUCTION

Various researches conducted since the beginning of the 21st century about Iranian NGOs show a small contribution of these organizations in increasing the environmental knowledge, attitude and skills of people in the society. Based on these researches, even the number of people attached to these organizations have not gone up, and no significant information has been given about NGOs (Hosseini, 2003: 109-112). Also, according to some other studies, the success of these organizations in attracting local communities has been too low to play a key role (Lahijanian et al, 2010: 101-112). Likewise, some other researchers have shown that NGOs were very weak in informing about their activities (Jokar and Mirdamadi, 1389: 6/ Andoz, 2018: 59/ Marzban and others, 2018: 21), raising people's awareness, and the ability to attract people's participation (Masoudizadeh and others, 2016: 358-359/ Mohammadi, 2019: 213)

PURPOSE

In spite of the fact that there are various reasons for the ineffectiveness of environmental NGOs on the thoughts and behavior of the society, since the government, as the most important institution of the society, can have the most influence on it, this research seeks to find out how the government has dealt with these organizations during the last fifty years. The assumption of this article is that the government's confrontation with environmental NGOs was more hostile and confrontational than sympathetic, and the government sought to control and dominate these organizations. In a word, the purpose of this article is to show the historical relationship between the government and environmental NGOs, considering the special position of the government in society.

METHODOLOGY

This research, using the historical research method and referring to the laws and regulations related to NGOs and also by using some development plan documents and analyzing them seeks to answer the following questions: what laws and regulations have been established for NGOs in Iran? And how did they formulate the relationship between the government and environmental NGOs? Finally how did they cause the efficiency or inefficiency of these NGOs?

FINDINGS

Findings of this article show that Environmental NGOs, despite the steps taken by the Iranian government to recognize them, were limited by the government's view of governing. The Iranian government, using the institutional model of policy-making, sought to write development plans, legislate as well as implement those plans only by its different institutions and departments. Following this model would

eventually reduce the government to a bureaucracy that sought to dominate society's affairs by establishing different kinds of institutions and departments. In other words, the Iranian state was a centralistic and authoritarian despite the fact that the nature of NGOs does not fit well with authoritarianism and the institutional model of policy making. It should also be noted that NGOs claim to have a close relationship with the mass of people, while centralistic governments are mainly elitist and focus on administrative organization. In addition, we should pay attention to the fact that the issue of NGOs is development. Development also implies the meaning of pluralism, freedom, recognition of the rights of marginalized groups along with economic progress and material growth. Development is one of the causes of change in societies, and NGOs often represent the changes that are taking place in society, while governments like the Iranian mainly seek to maintain the status quo and do not pay attention to these matters.

CONCLUSION

The tendency to centralism and authoritarianism in the Iranian government lead to the adoption of laws and regulations that, while limiting the scope of activities and actions of NGOs in order to prepare the ground for governmental interference in NGOs' affairs and deprive them of their independence. This intensifies the weakness of these institutions, their efficiency and lack of motivation on the one hand, and their inability to communicate effectively with the people on the other.

NOVELTY

Although many researches have been carried out about environmental NGOs, no attention has been paid to the historical process of establishing of environmental NGOs in Iran and the way the government has interacted with them over time. The innovation of this research is in the historical view of the establishing conditions of these organizations and the process that caused the ineffectiveness of environmental NGOs over several decades. This research shows how environmental NGOs were established historically and how the government tried to recognize them and to limit them by enacting laws and regulations, during the history of their development.

CONFLICT OF INTEREST

Authors of this article have declared no conflict of interest in the course of research or afterwards.

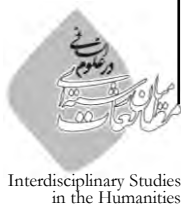

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Aeini, B., Moosavand, M., Heidari, A., & Sabbar, S. (2023). Respecting Employee Privacy and Professional Productivity: a Grounded Theory Study in Iran. *Cadernos de Educação e Tecnologia e Sociedade*, 16(4), 1268-1279.
- Andouz, A. (2018). Investigating The Status Of Environmental Education In Schools: A Case Study Of Secondary Schools In Ilam. *Biology Education Growth*, 32 (1), 57-59.
- Bahreini, H., & Amini, F. (2000). The Role of Environmental NGOs in Citizens' Participation in Environmental Conservation in Iran. *Journal of Environmental Studies*. 26 (26), 35-49.
- Cleary, S. (1997). *The Role Of NGOs under Athoritarian Political Systems*. London: Palgrave macmillan
- Della Porta, D., & Diani, M. (2005). *Social Movements: An Interoduction* (M.T. Delforuz, Trans.), Tehrān: Kavir.
- Dryzek, J. S. (2013). *The Politics of The Earth: Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press.
- Dye, T. (2008). Models for Public Policy Analysis (S. Makooyi, Trans.). *Strategic Studies Quarterly*, 11(39), 43-74.
- Ghaffari, M and Igdar, A. (2017). Developmental Status; Prerequisite for Realization of Good Governance. *Journal of Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 10 (1), 103-124. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000
- Giddens, A. (2008). *Sociology* (M. Saburi, Trans.). Tehrān, Iran: Našre Ney.
- Glmihammadi, A. (2013). *Čisti, Tahavol va Češmandāze dowlat*. Tehrān, Iran: Našre Ney.
- Hosseini, M. (2003). Considering The Capability Of Establishing NGOs For The Protection Of The Environment And Natural Resources. *Journal of Environmental Studies*, 29(31), 105-114.
- Islamic Parliament Research Center (N.D). *ā'innāmeje ejrāiye bande B māddeye 104 qānune barnāmeje sevvom*. Received from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/121037>
- Islamic Parliament Research Center (N.D). *ā'innāmeje ejrāiye ta'sis va ta'āliyate sāzmānhāye qeyre dowlati*. Received from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/123764>
- Islamic Parliament Research Center (N.D). *Motameme qānune asāsi*, Received from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/133414>
- Islamic Parliament Research Center (N.D). *Qānune asāsi*. Received from https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution
- Islamic Parliament Research Center (N.D). *Qānune fa'ālyate ahzāb, jam'iyathā, anjomanhāye siasi va senfi va anjomanhāye eslami yā aqaliyathāye šenāxte šohdeh*. Received from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90226>

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 16
Issue 1
Winter 2024

- Islamic Parliament Research Center (N.D). Tarhe Nahveye Sodure mojaveze ta'sise tašakolhāye qeyre dowlati. Received from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/129769>
- Jokar, G., & Mirdamadi, M. (2018). The Viewpoint Of Female High School Students In Shiraz Regarding Environmental Protection. *Agricultural extension and Education research*, 3(1), 1-13.
- Lahijanian, A, et al. (2010). Study of the structure and function of Non-governmental Environmental Organizations And Their Roles In Urban Development Process Of Tehran Province. *Journal Of Environmental Science And Technology*, 12 (3), 101-112.
- Law and Regulation Portal of Islamic Republic of Iran (N.D).. The By-law for registration of non-commercial institutions and organizations. Received from <https://qavanin.ir/Law/TreeText/190727>
- Lewis, D., & Kanji, N. (2009). *Non-Governmental Organizations and Dewelopment*. New York: Routledge.
- Marzban, A, et al. (2019). Valuation Of Environmental Awareness And Behavior Of Citizens (Case Study: Yazd urban population). *Iranian Journal Of Health And Environmental*, 12(1), 17-10.
- Masoudizadeh, F., et al. (2016). Assessment Of Structural Factors And Environmental Non-Governmental Organizations Performance, From Member Viewpoints: Case Of Khuzestan Province. *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*. 2 (47), 355-362.
- Migdal, Joel S. (2017). *State in Society: studying states and societies transform and constitute one another*, Tehrān, Iran: Kavir.
- Mohammadi, S. (2019). Identifying and Analyzing Affecting Factors on the Expansion of Environmental NGOs Activities in Rural Areas (Case study: Chia Green Society in Marivan County). *Geography and Development*, 17 (55), 211-236. doi:10.22111/GDIJ.2019.4585
- Moosavand, M., Aeini, B., & Sabbar, S. (2020). Future of AI and human agency: A qualitative study. *Journal of Cyberspace Studies*, 4(2), 189-210. doi: 10.22059/jcss.2020.96575
- Office Of People's Participation of DOE (2003). *Performance Report Of Environmental NGOs in 2011*. Tehran, Iran: DOE.
- Office Of People's Participation Of DOE (3003). *Review And Analysis Of The Performance Of environmental NGOs in 2003*. prepared and edited by Luqman Rashidpour. Tehran, Iran: DOE.
- Plan and Budget Organization (1999). *Document Of The Third Plan Of Economic, Social and Cultural Development Of The Islamic Republic Of Iran (2000-2004)*, Appendix No. 2 of the Plan Bill, Vol.1. Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Plan and Budget Organization (2001). *Economic Report Of 2000*. Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.
- Plan and Budget Organization (2003). *Economic Report Of 2002 and monitoring the performance of the first three years of the third development plan*. Vol1. Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.
- Plan and Budget Organization (2004). *Economic Report Of 2003 and monitoring the performance of the first four years of the third development plan*. Vol1. Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.
- Plan and Budget Organization (2005). *Economic Report Of 2004 and monitoring the performance of the first five years of the third development plan*. Vol.1. Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.
- Raei, M., & Atrian, F. (2014). Independence Of NGOs In The Legal System Of Iran, France and Swiss. *Comparative law Review*, 5(2), 379-400. doi: 10.22059/JCL.2014.52948
- Ramazani Ghavamabadi, M. (2015). Comparative Study of the legal status of NGOs in Iran and France: from the establishment to work. *Comparative Law Review*. 6 (2), 541-567. Doi: 10.22059/JCL.2015.55775
- Ramezani Ghavamabadi, M. (2017). NGOs in the Criminal Process in the Light of the Code of Criminal Procedure. *The Judiciarys Law Journal*, 81 (99), 139-167. doi: 10.22106/jlj.2017.29231
- Salehi, S., & Shateri, P. (2023). The Cultural capital and the participation of members of environmental NGOs. *Journal of Iranian Cultural Research*, 16(1), 137-166. doi: 10.22035/jicr.2023.2982.3321
- The Law of the Third Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran (2000-2004)*. (2012). Tehran, Iran: Organization Of Management And planning.
- Vahidi, M., & Qalaji, H. (2013). Examining and criticizing the macro models of public policy and its application capabilities in Iran. *Political and International Approaches*, 4 (3).
- Varvâi, A, et al. (2016). Participation of non-governmental organizations in the criminal process. *Journal of Private and Criminal Law Research*. 2 (8), 27-43.
- Weber, M. (2005). *Economy and Society*. Translated by Abbase Manučehri. Thrân, Iran: Samt.

مقاله پژوهشی

دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی در ایران معاصر

مهدی رفعتی پناه مهرآبادی^۱

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۱؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۱۵

چکیده

بر اساس پژوهش‌های متعددی که طی سه دهه گذشته در مورد سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی در ایران انجام شده، بین مردم و این سازمان‌ها شکافی قابل توجه وجود داشته است. این سازمان‌ها هم در اطلاع‌رسانی به مردم و هم در زمینه فعالیت‌های محیط‌زیستی و افزایش دانش، بینش و مهارت مردم دچار ضعف بوده‌اند. هر چند که دلایل گوناگونی را برای این امر می‌توان در نظر گرفت؛ اما دولت به عنوان عام‌ترین نهاد کشور که گاه از آن با عنوان نهاد نهادها یاد می‌شود نقش بی‌بدیلی در کارایی یا عدم کارایی این سازمان‌ها بازی می‌کند. نحوه نگاه دولت به سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی و شیوه سیاست‌گذاری در مورد آن‌ها به‌ویژه در بُعد قانون‌گذاری می‌تواند سبب شکوفایی این سازمان‌ها و افزایش بهره‌وری آنها گردد و یا در مسیری متضاد پیش رود. این پژوهش با استفاده از روش تحقیق تاریخی و با رجوع به قوانین و مقررات مرتبط با سازمان‌های مردم‌نهاد و نیز با به‌کارگیری برخی از اسناد برنامه‌ای و گردآوری داده‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای به دنبال بررسی نحوه مواجهه دولت با این سازمان‌ها و نتایج آن است. یافته‌ها نشان می‌دهد که دولت ایران به دلیل میل به تمرکزگرایی در قوانین و آیین‌نامه‌های صادره، ضمن محدود کردن حیطه فعالیت و اقدام سازمان‌های مردم‌نهاد، امکان دخالت دولت در امور آنها و سلب استقلالشان را فراهم آورد. نتیجه دخالت دولت در امور این سازمان‌ها چیزی نبود جز ضعف روز افزون سازمان‌های مردم‌نهاد، پایین آمدن کارایی‌شان و بی‌انگیزگی آنها از یکسو و ناتوانی آنها در برقرار ارتباط مؤثر با مردم و ترویج فرهنگ حفاظت از محیط‌زیست از سوی دیگر.

کلیدواژه‌ها: سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی، دولت، قانون‌گذاری، سیاست‌گذاری، اقتدارگرایی

۱. استادیار تاریخ، گروه مطالعات تاریخی و محیطی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران

rafatipanah@samt.ac.ir ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

پژوهش‌های مختلفی که در مورد سازمان‌های مردم‌نهاد طی دو دهه منتهی به قرن ۱۵ خورشیدی انجام شده، نشان از سهم اندک این سازمان‌ها در افزایش دانش، بینش و مهارت‌های محیط‌زیستی افراد جامعه دارد. بر مبنای این پژوهش‌ها شمار افراد عضو این سازمان‌ها زیاد نبوده و اطلاع‌رسانی خاصی هم در مورد سازمان‌های مردم‌نهاد صورت نمی‌گرفته است (حسینی، ۱۳۸۲، ۱۱۲-۱۰۹). همچنین بر مبنای برخی از پژوهش‌ها موفقیت این سازمان‌ها در جلب مشارکت اجتماعات محلی کم و این سازمان‌ها نتوانستند نقش کلیدی و محوری ایفا کنند (لاهیجانیان و دیگران، ۱۳۸۹، ۱۰۹-۱۰۱). به همین صورت برخی دیگر از پژوهش‌ها نشان داده‌اند که سازمان‌های مردم‌نهاد در اطلاع‌رسانی از فعالیت‌هایشان (جوکار و میردامادی، ۱۳۸۹، ۶؛ اندوز، ۱۳۹۷، ۵۹؛ مرزبان و دیگران، ۱۳۹۸، ۲۱)، فرهنگ‌سازی، و توانایی جلب مشارکت مردمی بسیار ضعیف عمل می‌کردند (مسعودی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۵، ۳۵۸-۳۵۹؛ محمدی، ۱۳۹۸، ۲۱۳).

عطف به مطالب فوق، هر چند دلایل گوناگونی برای عدم کارایی و تأثیرگذاری سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی بر افکار و هدایت رفتار جامعه وجود دارد، ولی در این پژوهش، نحوه مواجهه دولت با این سازمان‌ها به‌عنوان مسئله پژوهش در نظر گرفته شده است. مفروض مقاله حاضر این است که مواجهه دولت با سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی به دلیل ماهیت نهادی دولت ایران و ماهیت وجودی سازمان‌های مردم‌نهاد و فلسفه پیدایش آن‌ها بیش از آنکه همدلانه باشد، تقابلی به شمار می‌آید و دولت در پی کنترل و تسلط بر این سازمان‌ها بود.

۲. پیشینه تحقیق

هر چند پژوهش‌های متعددی در مورد سازمان‌های مردم‌نهاد به صورت عام و سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی به صورت خاص انجام شده است، ولی این پژوهش‌ها عمدتاً معطوف به مواردی چون مقایسه تطبیقی وضعیت حقوقی این سازمان‌ها در ایران و برخی دیگر از کشورها (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۴؛ راعی و عطریان، ۱۳۹۳)، مشارکت

سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند کیفی (وروایی و دیگران، ۱۳۹۵؛ رضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۶)، بررسی عوامل و موانع گسترش فعالیت‌های این سازمان‌ها (محمدی، ۱۳۹۸)، امکان‌سنجی ایجاد سازمان‌های مردم‌نهاد (لاهیجانیان، ۱۳۸۹)، سرمایه فرهنگی و مشارکتی اعضای سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی (صالحی و شاطری، ۱۴۰۲) و مواردی از این دست به‌ویژه از طریق روش‌های میدانی و پیمایشی بوده است. نتیجه این امر عدم توجه به روند تاریخی شکل‌گیری سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران و نحوه کنش دولت با این سازمان‌ها به خصوص در عرصه محیط‌زیست است. در کشوری چون ایران که محل تلاقی سنت‌های دیرین و گرایش به روش‌های مدرن است (آیینی و همکاران، ۲۰۲۳)، توسعه تکنولوژی و جهانی شدن تنها به این پیچیدگی‌ها و خلاءهای پژوهشی افزوده است.

۳. روش تحقیق

مقاله حاضر با استفاده از روش تحقیق تاریخی به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است که اصولاً چه قوانین و مقرراتی برای سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران وضع شده است؟ و چگونه رابطه سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی را با دولت صورت‌بندی کردند و در نهایت چگونه سبب کارایی یا ناکارآمدی این سازمان‌ها شدند؟

۴. چارچوب نظری

در حوزه‌های جامعه‌شناسی سیاسی و علوم سیاسی می‌توان حداقل دو رویکرد اصلی را در تعریف دولت، ماهیت و نحوه عمل آن از هم تمیز داد: رویکرد وبری در تعریف دولت و رویکرد میگدالی. از آنجا که وبر دولت را نهادی می‌داند که مدعی اعمال انحصاری زور مشروع در قلمرو معین است (گل محمدی، ۱۳۹۲، ۳۳-۳۴؛ وبر، ۱۳۸۴، ۹۲-۹۴)، بیش از هر چیز بر خصیصه نهادی دولت (دولت به‌مثابه سازمان یا مجموعه‌ای از سازمان‌ها)، کارویژه‌های دولت (به‌ویژه در مورد وضع قوانین) و منابع اجبارش (انحصار استفاده مشروع از زور فیزیکی) تأکید می‌کند. این در حالی است که میگدال بر حضور جامعه در دولت و دولت در جامعه، نقش سلسله‌مراتب همیارانه و نهادهای اجتماعی و در

نهایت ماهیت دگرگون‌شونده دولت و جامعه تأکید دارد (میگدال، ۱۳۹۶). در واقع تعریف و بر خصیصه دیوانسالارانه دولت را برجسته می‌کند. تأکید بر این خصیصه به معنای برجسته نمودن توانایی دولت، مهارت در دستیابی به مجموعه ثابتی از اهداف و اجرای سیاست‌های رسمی است (میگدال، ۱۳۹۶، ۱۵۷-۱۵۸). به یک معنا، تجمیع قدرت در نگاه وبری دولت را فعال مایشاء می‌کند و جایی برای جامعه، گروه‌های اجتماعی و سازمان‌های مردم‌نهاد در حل مسائلی چون محیط‌زیست باقی نمی‌گذارد و مسئله دولت را در نهایت به بوروکراسی تقلیل می‌دهد.

طبعاً اتخاذ هر یک از رویکردهای دوگانه مذکور، سبب اتخاذ نوع خاصی از الگوهای سیاست‌گذاری و نیز برنامه‌ریزی توسعه‌ای خواهد شد، چنانکه اتخاذ رویکرد وبری سبب برنامه‌ریزی دستوری و تأکید بر نقش محوری دولت در پیشبرد و تحقق توسعه (غفاری و ایگدر، ۱۳۹۶، ۵)، سلسله مراتب اجباری از بالا به پایین، الگوی سیاست‌گذاری نهادی و رویکرد فرمان و کنترل در اجرا می‌شود، در حالی که بهره‌گیری از رویکرد میگدال می‌تواند منجر به سلسله‌مراتب همیارانه، الگوهای مشارکتی و فرایندهای غیردستوری یا ارشادی و به یک معنا بسط «حکمرانی خوب»^۱ (همان، ۱۰۵) گردد.

از آنجا که به نظر می‌رسد دولت ایران بیشتر متأثر از رویکرد وبری در تعریف دولت بوده است و بدان دلیل که برداشت وبری، دولت را نهاد یا مجموعه‌ای از نهادهای ثابت می‌بیند و اصولاً صیوررت و دگرگونی را بر نمی‌تابد، می‌توان پنداشت که دولت ایران در رویارویی با مسئله محیط‌زیست، برخوردی سلسله‌مراتبی، دستوری و دولت‌محور داشته و در چارچوب رویکرد وبری، توانایی نهادها و سازمان‌های دولتی را برای حل مسائل کافی می‌دانسته و چندان التزامی به حمایت از سازمان‌های مردم‌نهاد نداشته است. به علاوه، پایبندی به رویکرد وبری سبب شکل‌گیری الگوی نهادی در لایه سیاست‌گذاری می‌شود. یکی از وجوه اساسی تعریف وبر از دولت، وجه نهادی یا سازمانی آن است. بر این اساس دولت نهادی است که مهم‌ترین ابزارش سازمان‌های گوناگونی است که در راستای پوشش اهدافش ایجاد کرده است. بر اساس الگو نهادی، سیاست‌گذاری عمدتاً توسط سازمان‌های

1. good governance

رسمی و دیوانسالاری اجرا می‌شود (وحیدی و قلجی، ۱۳۹۲، ۲۲). در این الگو، فعالیت‌های سیاسی پیرامون نهادهای حکومتی معینی مانند مجلس، قوه مجریه، دادگاه‌ها، استانداری‌ها، شهرداری‌ها و ... متمرکز است. سیاست‌گذاری عمومی به وسیله این نهادها، به طور اقتدارآمیزی، تعیین، اعمال و اجرا می‌شود. حکومت با تصویب سیاست‌ها، کل جامعه را اداره می‌کند و کاربرد مشروع اعمال زور را به انحصار خود در می‌آورد تا افراد و گروه‌ها تشویق شوند ترجیحات خودشان را در قالب سیاست‌ها وضع کنند (دای، ۱، ۱۳۸۷، ۴۶-۴۵). معنای به‌کارگیری این الگو برای سازمان‌های مردم‌نهاد، چیزی جز حذف آنها (یا تلاش برای حذفشان) از سیاست‌گذاری نیست؛ چرا که اصولاً در این الگو، اصالت با سازمان‌های دولتی و قدرت نیز در آنها متمرکز شده است.

همچنین باید توجه داشت که سازمان‌های مردم‌نهاد ویژگی‌هایی دارند که برخی از آنها با دولت‌های وبری و نهادی سازگار نیستند. خصوصاً بودن، ذاتاً متمایز از دولت بودن، عدم سودگرایی (غیرانتفاعی بودن)، خودگردانی و عضویت اختیاری در آنها را می‌توان از این ویژگی‌ها دانست (لویس و کانج، ۲۰۰۹، ۱۰-۱۲؛ بحرینی و امینی، ۱۳۷۹، ۴۰). طبعاً دولت‌های نهادی به دلیل تضاد ماهوی با این خصوصیات، نمی‌توانند به سادگی با آنها کنار آیند. این دولت‌ها به دنبال تسلط هر چه بیشتر بر شئون جامعه از طریق سازمان‌های پرشماری هستند که هر روز بر تعدادشان افزوده می‌شود و طبعاً تمایلی به حضور سازمان‌ها یا نهادهایی ندارند که از حیطه حکمرانی آنها خارج شوند و یا در تلاش برای منتزع شدن از آن باشند.

به علاوه، سازمان‌های مردم‌نهاد مدعی ارتباط تنگاتنگ با توده مردم هستند در حالی که دولت‌های وبری عمدتاً دولت‌هایی اداری، نخبه‌گرا و متمرکز بر سازمان اداری هستند. نخبه‌گرایی دولت، و توده‌گرایی سازمان‌های مردم‌نهاد تضاد دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد را سبب می‌شود و شاید به همین دلیل باشد که اصطلاح سازمان‌های غیردولتی (NGOs) می‌تواند نوعی تضاد بین این سازمان‌ها و دولت را القا کند و لذا در برخی از کشورها مانند

1. Dye
2. Lewis & Kanji

اندونزی، فیلیپین و (گاه) ایران ترجیح داده شد که به جای این اصطلاح از اصطلاحاتی دیگر (مثلاً سمن‌ها) استفاده شود (کلری^۱، ۱۹۹۷، ۲-۵). به علاوه، مسئله سازمان‌های مردم‌نهاد، توسعه در قالب «حکمرانی خوب» است (لوئیس و کانج، ۲۰۰۹، ۴۷-۲۴). این نوع از توسعه نیز در بطن خود متضمن معنای تکثرگرایی، آزادی، به رسمیت شناختن حقوق گروه‌های به حاشیه‌رانده‌شده و شراکت سازمان غیرانتفاعی، جامعه مدنی و شخصیت‌های مذهبی و ... در فرایند توسعه است (غفاری و ایگدر، ۱۳۹۶، ۱۰۵). در این معنا، توسعه عاملی برای تغییر جوامع است و سازمان‌های مردم‌نهاد اغلب نماینده تغییراتی هستند که در جامعه در حال وقوع است؛ تغییراتی که دولت‌های وبری که عمدتاً در پی حفظ وضع موجود هستند، گاه به آن‌ها توجه ندارند. به همین دلیل قابل درک است که نظام‌های سیاسی وبری، که اکثراً به سمت تمرکزگرایی پیش می‌روند، موجبات نارضایتی سازمان‌های مردم‌نهاد و غیردولتی را فراهم می‌آورند. به‌ویژه اینکه مفهوم سازمان غیردولتی برگرفته از ایده‌های لیبرال دموکراتیک غربی جامعه مدنی (کلری، ۱۹۹۷، ۲) و مرتبط با شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی نیمه دوم قرن بیستم است.

جنبش اجتماعی کوششی جمعی است برای پیشبرد منافع مشترک یا تأمین هدف مشترک از طریق عمل جمعی خارج از حوزه نهاد‌های رسمی (گیدنز، ۱۳۸۷، ۶۷۹). به تعبیری جنبش‌های اجتماعی، گروه‌های عمل هماهنگ و سازمان‌یافته‌اند که دارای ارزش‌های مشترک هستند و هدفشان ایجاد دگرگونی یا مقاومت در برابر دگرگونی در نهاد‌های اجتماعی یا در نظم اجتماع است (صبوری، ۱۳۸۱، ۸۳). برخی نیز جنبش‌های اجتماعی را شبکه‌های غیررسمی مبتنی بر اعتقادات مشترک و همبستگی می‌دانند که از طریق استفاده مداوم از اشکال گوناگون اعتراض حول موضوعات منازعه‌آمیز بسیج می‌شوند (دلاپورتا و دیانی^۲، ۱۳۸۴، ۳۳). بنابراین جنبش اجتماعی خارج از دولت و عمدتاً در تقابل با آن رخ می‌دهد و طبعاً لازمه ایجاد آن، وجود جامعه‌ای قوی، دولتی تکثرگرا و شبکه‌های غیررسمی اجتماعی قدرتمند است. پیوستگی سازمان‌های مردم‌نهاد با

1. Cleary

2. Della Porta and Diani

جنبش‌های اجتماعی، به عنوان جزئی از این جنبش‌ها، در کنار دلایل پیش‌گفته، سبب گونه‌ای تضاد بین این سازمان‌ها و دولت‌هایی چون دولت ایران می‌شود. نگاهی به سرگذشت این سازمان‌ها در تاریخ معاصر ایران به خوبی می‌تواند توضیح‌دهنده وضعیت مزبور باشد.

۵. یافته‌ها

پیش از انقلاب اسلامی به جز اصل ۲۱ متمم قانون اساسی مشروطه، قانون تجارت (مصوب ۱۳۱۱ ش) و «آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی» (مصوب ۱۳۳۷) هیچ قانون، مقررات و یا آیین‌نامه‌ای در ارتباط با سازمان‌های مردم‌نهاد وجود نداشت.

پس از انقلاب ۱۳۵۷ نیز تا سال ۱۳۸۴ قانون مشخصی برای فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد به تصویب نرسید. با این حال در برخی از اصول قانون اساسی می‌توان مطالبی دال بر اجازه فعالیت به سازمان‌های غیردولتی یافت. مثلاً در اصل سوم قانون اساسی، دولت موظف شد تا برای نیل به اهدافی چون «بالا بردن سطح آگاهی‌های عمومی در همه زمینه‌ها با استفاده صحیح از مطبوعات و رسانه‌های گروهی و وسایل دیگر، تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون، مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش» همه امکانات خود را به‌کارگیرد. همچنین بر اساس اصل ۲۶ این قانون، احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی، صنفی، انجمن‌های اسلامی، اقلیت‌های دینی شناخته‌شده آزاد اعلام شدند، مشروط بر اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. همچنین تصریح شد که «هیچکس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرد یا به شرکت در یکی از آنها مجبور ساخت» (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران).

به‌رغم ظرفیت مناسبی که در قانون اساسی به‌ویژه اصل ۲۶ برای فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد وجود داشت، قوانینی که تا سال ۱۳۸۴ در مورد فعالیت احزاب، انجمن‌ها و جمعیت‌های صنفی، سیاسی و اجتماعی به تصویب رسید، عملاً از پرداختن به

سازمان‌های مردم‌نهاد غفلت کردند. مثلاً «قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته‌شده (مصوب ۷ شهریور ۱۳۶۰)» با وجود آنکه در فصل اولش به ارائه تعریف از موضوعات این قانون می‌پرداخت، ولی از سازمان‌های مردم‌نهاد هیچ‌ذکری به میان نیاورد (همان، قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته‌شده).

نادیده‌انگاشتن سازمان‌های مردم‌نهاد به‌رغم تلاشی که دولت در تدوین برنامه دوم برای اجرای سیاست تمرکززدایی به کار گرفت، همچنان تا زمان روی کار آمدن دولت اصلاحات ادامه داشت. این نادیده‌انگاری به‌ویژه در ارتباط با سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی نتایج ملموسی را به بار آورد؛ عدم رشد سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی هم در تعداد و هم در شمار اعضا، ناتوان بودن این سازمان‌ها در ایجاد تحرک در بدنه اجتماعی، عدم دخالت و تأثیرگذاری بر سیاست‌های کلان و برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای.

در گزارشی که سازمان حفاظت محیط‌زیست در سال ۱۳۷۷ منتشر کرد، فقط از ۳۳ سازمان و تشکل محیط‌زیستی نام رفت (معاونت آموزش و برنامه‌ریزی سازمان حفاظت محیط‌زیست، ۱۳۷۷، ۳-۴). به‌علاوه، شمار اعضای این سازمان‌ها در مواردی بسیار کم بود. هر چند که اکثر این سازمان‌ها یکی از اهداف خود را تلاش برای جلب مشارکت عمومی و ترویج و اشاعه فرهنگ حفاظت عنوان کرده بودند، ولی نگاهی به فعالیت‌ها و تعداد اعضای این سازمان‌ها نشان می‌دهد که عمده اقداماتشان محدود به مثلاً ایجاد کتابخانه، برگزاری مسابقاتی در ارتباط با محیط‌زیست، اجرای برنامه‌های مربوط به پاکسازی محیط‌زیست، گلگشت‌های محیط‌زیستی، برگزاری جلسات مشورتی، شرکت در همایش‌های محیط‌زیستی و مواردی از این دست می‌شد. این گزارش همچنین از مشکلات متعددی سخن به میان آورد که سازمان‌های مزبور با آن‌ها روبه‌رو بودند: عدم آشنایی علمی و صحیح از نحوه مدیریت یک سازمان مردم‌نهاد، ناتوانی مسئولان و مدیران این سازمان‌ها در

۱. مثلاً مؤسسه راستین پیام سبز ۱۴۵ عضو (همان، ص ۱۶)، انجمن تنظیم خانواده جمهوری اسلامی ۱۳۱۴ عضو (ص ۱۸)، گروه دوچرخه‌سواری مؤسسه فرهنگی شریف ۴۴۴ عضو (ص ۱۹).

برنامه‌ریزی صحیح، عدم ارزیابی فعالیت‌ها و برنامه‌ها، عدم وجود قوانین مناسب برای ثبت مشکل‌ها و مشکل اخذ اجازه فعالیت‌ها، عدم دسترسی مشکل‌های مردمی به مراکز اطلاع‌رسانی، عدم ارتباط سازمان‌های مردم‌نهاد با یکدیگر به دلیل نداشتن یک مرکز تجمع، عدم وجود کانون‌های حمایتی از مشکل‌های مردمی، عدم مشارکت و حضور سازمان‌های مردم‌نهاد در تصمیم‌گیری‌های کلان، عدم آشنایی مردم با فعالیت‌های مشارکتی، مشکل جذب نیروهای جوان در فعالیت‌های اجرایی این سازمان‌ها و ... (همان، ۱-۱۲).

به همین صورت بر اساس پژوهشی که در سال ۱۳۷۸ با بررسی ۲۲ سازمان غیردولتی محیط‌زیستی در مورد نقش سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی در دستیابی به مشارکت عمومی در زمینه حفاظت محیط‌زیست انجام گرفت، مشخص شد که:

۱) مؤسسان و هسته‌های اولیه این سازمان‌ها از نظر اقتصادی اغلب از طبقه متوسط به بالا و از نظر فرهنگی اکثراً از قشر تحصیل‌کرده، دانشگاهی و دانشجو بودند (محدود بودن طبقه اقتصادی و اجتماعی و انفکاک این سازمان‌ها از جامعه)؛

۲) مشاهدات و مصاحبه‌های انجام‌شده نشان داد که بنیان‌گذاران مشکل‌های مورد مطالعه هیچ فلسفه یا ایدئولوژی خاصی در زمینه محیط‌زیست نداشتند (ضعف بینش و بحران فکری مشکل‌ها).

۳) این پژوهش دریافت که از نظر سیاسی مشکل‌های غیردولتی محیط‌زیستی در ایران هیچ جایگاهی ندارند و متذکر شد که «در واقع نظام، اعتماد و اطمینان لازم را به مردم نداشته و ... خود را در تقابل با مشکل‌های غیردولتی زیست‌محیطی» می‌دید (بحرینی و امینی، ۱۳۷۹، ۴۲).

۴) نتیجه دیگری که نادیده انگاشتن سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی از سوی دولت به بار آورد، ابهام در جایگاه این سازمان‌ها از نظر حقوقی و قانونی بود. مراجع متعددی برای ثبت این سازمان‌ها وجود داشت که هر یک شیوه‌ها و معیارهای جداگانه‌ای برای ثبت سازمان‌های غیردولتی داشتند.

۵) این پژوهش دریافت که فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی در ایران عمدتاً حول «آموزش و ترویج» سامان یافته بود و علت این امر را در سطح پایین آگاهی محیط‌زیستی و جو سیاسی حاکم در کشور دانست (همان، ۴۳).

۶) برخی از یافته‌های این پژوهش نشان داد که سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی در مسائلی که وجه سیاسی آنها پررنگ و یا مخاطره‌آمیز بود، فعالیت نمی‌کردند. مثلاً هیچ‌یک از سازمان‌های مورد بررسی در مورد نیروگاه اتمی بوشهر فعالیت نکرده بودند.

۷) در نهایت، این پژوهش خاطر نشان می‌کند که سازمان‌های مردم‌نهاد همواره در تلاش بودند تا با دولت به تفاهم برسند و «هیچ‌گاه» رابطه‌ی خصومت‌آمیزی با آن نداشته باشند؛ اما در مقابل، روابط دولت با این سازمان‌ها متغیر و گاه متناقض بود (بحرینی و امینی، ۴۵).

در واقع دولت ناتوان از برقراری مفاهمه با این سازمان‌ها بود. دولت با نادیده‌گرفتن این سازمان‌ها، خلأ قانونی‌ای را ایجاد کرده بود و این امر سبب برخوردها و رفتارهایی از سوی دولت و نهادهای دولتی می‌شد که از زمانی به زمان دیگر و از محلی به محل دیگر و از سازمانی به سازمان دیگر متفاوت بود (همان).

بدین ترتیب، تا اواسط دهه ۱۳۷۰ به دلایل مختلف و از جمله عدم وجود قوانین و مقررات مشخص در مورد سازمان‌های مردم‌نهاد، نادیده گرفته شدن این سازمان‌ها از سوی دولت، جو سیاسی حاکم و نگاه توأم با شک و تردید دولت به آنها، امکان کنشگری فعال از آنان تا حد زیادی سلب شده بود؛ اما با روی کار آمدن دولت اصلاحات تلاش شد تا شکاف بین دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد از بین رفته و میزان اثرگذاری آنها بیشتر گردد.

دولت اصلاحات در تدوین برنامه سوم توسعه (۱۳۷۹-۱۳۸۳)، کاهش تصدی‌های دولت، واگذاری وظایف و فعالیت‌های دستگاه‌های اجرایی به بخش غیردولتی و فراهم کردن زمینه مشارکت مؤثر مردمی را مدنظر قرار داد (قانون برنامه سوم توسعه، ۱۳۸۲، ۱-۸). همچنین در راستای تحقق اهداف و سیاست‌های برنامه سوم در زمینه توسعه مشارکت مردمی و تقویت نهادهای مدنی بنا به پیشنهاد مشترک سازمان امور اداری و استخدامی کشور و وزارت کشور مصوبه‌ای با عنوان «طرح نحوه صدور مجوز تأسیس تشکل‌های غیردولتی» در تاریخ ۱۱ اسفندماه ۱۳۷۸ به تصویب شورای عالی اداری رسید.

این مصوبه تشکل‌های غیردولتی را تشکیلات و مؤسسات مردمی‌ای دانست که «به صورت داوطلبانه و برای مقاصد غیرسیاسی و غیرانتفاعی ایجاد می‌شوند». عدم مشارکت

در فعالیت‌های تجاری و صنفی انتفاعی و عدم فعالیت سیاسی به نام شخصیت حقوقی انجمن نیز از اصول و ضوابطی بود که در این مصوبه برای ایجاد سازمان‌های مزبور در نظر گرفته شد. بدین ترتیب نخست، برخورداری سازمان‌های مردم‌نهاد از شخصیت حقوقی به گرفتن مجوز از دولت منوط شد و سپس عدم فعالیت سیاسی این سازمان‌ها مورد تأکید قرار گرفت (مرکز پژوهش‌های مجلس، طرح نحوه صدور مجوز تأسیس تشکل‌های غیر دولتی). این دو قید ضمن آنکه محدودیت عمل برای این سازمان‌ها ایجاد می‌کردند، سبب نظارت و کنترل دولت بر آنها نیز می‌شدند. به علاوه، بر مبنای بند «ب» از مادهٔ صد و چهارم فصل دوازدهم قانون مذکور مقرر شد برای تقویت سازمان‌های غیردولتی حامی محیط‌زیست، کمک‌های مالی اشخاص حقیقی و حقوقی به این سازمان‌ها به عنوان هزینه قابل قبول تلقی شود و این کمک‌ها به حساب خاصی در خزانه واریز گردد و بر اساس آیین‌نامه‌ای که قرار بود به پیشنهاد سازمان برنامه و بودجه و سازمان حفاظت محیط‌زیست و وزارت جهاد سازندگی تهیه و تصویب شود، در اختیار این سازمان‌ها گذاشته شود (قانون برنامه سوم توسعه، ۱۲۶).

آیین‌نامهٔ اجرایی بند «ب» نیز در تاریخ ۲۵ بهمن سال ۱۳۷۹ به تصویب هیئت وزیران رسید. بررسی مواد این آیین‌نامه نشان می‌دهد که هر چند دولت در پی تسهیل فعالیت‌های سازمان‌های غیردولتی بود، ولی در عین حال زمینهٔ لازم را برای نظارت، دخالت و تسلط بر این سازمان‌ها فراهم آورد. دولت از سویی برای تشویق اشخاص حقیقی و حقوقی به ارائهٔ کمک‌های مالی به سازمان‌های غیردولتی، حوزه‌های مالیاتی و واحدهای وصول و اجرای وزارت امور اقتصادی و دارایی را موظف کرد تا هر سال صورت کمک‌های ارائه‌شده به سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی را از درآمدهای مشمول مالیات اشخاص حقیقی و حقوقی کسر کند (ماده ۲) و از سوی دیگر برای نظارت و کنترل فعالیت‌های این سازمان‌ها مواد متعددی را در مورد نحوهٔ هزینه‌کرد و اختصاص کمک‌ها به این سازمان‌ها در آیین‌نامه گنجانید.

بر مبنای ماده سوم آیین‌نامه مزبور، به منظور توزیع کمک‌های اعطایی اشخاص حقیقی و حقوقی و هماهنگی در فعالیت‌ها، کارگروه یا کمیته‌ای متشکل از نمایندگان تام‌الاختیار سازمان حفاظت محیط‌زیست، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، وزارت جهاد

کشاورزی، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و «شبکه^۱» تشکیل شد. وظیفی که برای این کارگروه در نظر گرفته شد عملاً استقلال و خودمختاری سازمان‌های غیردولتی را زیر سؤال می‌برد: «تهیه فهرست اسامی سازمان‌هایی که حائز شرایط استفاده از امکانات بند «ب» ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم بودند؛ تعیین سهم هر سازمان از کمک‌های اعطایی بر اساس برنامه‌های آینده، فعالیت‌های گذشته؛ ارزیابی توان اجرایی؛ میزان کمک‌های جذب‌شده؛ نیاز به تجهیز و تقویت آنها، و نظارت مستمر بر نحوه هزینه‌اعتباری که از بند «ب» تأمین می‌گردید» از جمله این وظایف بودند. به‌علاوه، ریاست این کارگروه بر عهده نماینده تام‌الاختیار سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور گذاشته و دبیری آن به نماینده تام‌الاختیار سازمان حفاظت محیط‌زیست محول شد. بنابراین نماینده «شبکه» عملاً هیچ سهمی در این کارگروه نداشت و با احتساب اعضای دولتی این کارگروه (۴ عضو) عملاً در اقلیت قرار می‌گرفت. شگفت بر اساس تبصره ۳ همین ماده در صورت بروز اختلاف نظر در بین اعضای این کارگروه (کمیته) آرای «اکثریت از سه دستگاه دولتی مذکور در کارگروه تعیین‌کننده» بود، گو اینکه نماینده «شبکه» اصولاً وجود خارجی نداشت.

مواد ۴، ۵ و ۶ این آیین‌نامه عملاً تیر خلاص را بر بند «ب» ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم و به تبع آن بر استقلال سازمان‌های غیردولتی می‌زد. ماده ۴ تصریح می‌کند که سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی مکلف هستند تا بر اساس اهداف آموزشی‌ای که توسط کارگروه اجرایی اعلام می‌گردد، کمک‌های دریافتی را در جهت ارتقای سطح آگاهی و مشارکت مؤثر مردم و فرهنگ‌سازی از طریق فعالیت‌های آموزشی و پژوهش‌های کاربردی صرف نمایند. مفهوم این ماده چیزی جز دخالت دولت و نهادهای دولتی در هدف‌گذاری و تدوین برنامه‌های سازمان‌های غیردولتی نبود. ماده ۵ نیز سازمان‌های مذکور را موظف کرد تا هر سال گزارش عملکرد خود را به کارگروه تحویل دهند. در نهایت ماده ۶ که به نوعی ماهیت تنبیهی و تهدیدکنندگی دارد، اعلام کرد «در صورتی که ثابت شود فعالیت سازمانی در راستای هدف‌های آموزشی قرار ندارد، کارگروه موظف به دادن اخطاریه به سازمان مزبور

۱. تعریف شبکه بر اساس بند «ج» ماده ۱ این آیین‌نامه: «مجمعی است ایرانی، غیر سیاسی، غیرانتفاعی و مستقل از دولت که با شرکت سازمان‌های غیردولتی حامی محیط زیست و منابع طبیعی ایجاد شده و برای تسهیل فعالیت سازمان‌ها و برقراری هماهنگی با دستگاه‌های اجرایی ذیربط فعالیت می‌کند».

می باشد. در صورت ادامه وضع و عدم توجه به اخطار داده شده، پرداخت کمک‌های مالی به سازمان مزبور قطع خواهد شد...» (مرکز پژوهش‌های مجلس، آیین‌نامه اجرائی بند «ب» ماده ۱۰۴).

نتیجه منطقی بند «ب» ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم و آیین‌نامه اجرایی آن، وابستگی بیشتر سازمان‌های مردم‌نهاد از لحاظ مالی به دولت و نهادهای دولتی بود. به‌ویژه اینکه بند مزبور به دولت این امکان را می‌داد تا به هر سازمان مردم‌نهاد محیط‌زیستی‌ای که صلاح می‌دانست اعتبار و کمک‌های مالی پرداخت کند و بدین‌سان ابزاری برای تشویق یا تنبیه به دست آورده بود. بنابراین آیین‌نامه‌ها و قوانینی که در نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ و در دولت اصلاحات به تصویب رسید، هر چند که سبب به رسمیت شناخته شدن سازمان‌های مردم‌نهاد از سوی دولت شد، اما در عمل نتوانست ماهیت مستقل این سازمان‌ها را تضمین کند.

شگفت آنکه همین توجه حداقلی به سازمان‌های مردم‌نهاد به نتیجه قابل‌قبولی دست نیافت. بر اساس گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۱، به دلیل عدم استقبال سازمان‌های غیردولتی و نبود انگیزه‌های تشویقی برای واحدهای حقیقی و حقوقی، عملکرد مناسبی گزارش نشد. به همین سبب، دولت از محل اعتبار طرح آموزش همگانی مبالغی را برای حمایت از تشکل‌های غیردولتی محیط‌زیستی پیش‌بینی کرد (گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ج ۱، ۵۶۱). عدم استقبال سازمان‌های غیردولتی از بند «ب» را باید ناشی از تلاش این سازمان‌ها برای حفظ استقلال خود از دولت به‌ویژه رهایی از آیین‌نامه اجرایی بند «ب» دانست.

توجه دولت به سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی گذشته از قانون برنامه سوم، در سیاست‌های محیط‌زیستی سند این برنامه نیز انعکاس یافت. بر اساس بند ۷ رهنمودهای کلی سند برنامه (در فصل سیاست‌های محیط‌زیستی سند برنامه سوم) دولت موظف گردید برای توسعه مشارکت‌های مردمی، سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی را مورد تشویق و حمایت قرار دهد (سازمان برنامه و بودجه، سند برنامه، ۱۳۷۸، ج ۱، ۳۳۲) به همین دلیل از سال ۱۳۷۹ در گزارش‌های اقتصادی سالانه ذیل فصل محیط‌زیست به تشکل‌های غیردولتی محیط‌زیست نیز پرداخته شد و یکی از برنامه‌های توانمندسازی محیط‌زیست را تقویت تشکل‌های غیردولتی محیط‌زیستی در نظر گرفتند (گزارش اقتصادی سال ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ج ۲، ۴۷۸).

نوع رویکرد دولت به سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی همانطور که انتظار می‌رفت نتیجه‌شایان توجه‌ای به بار نیاورد. گزارش‌های سازمان حفاظت محیط‌زیست از فعالیت‌های این سازمان‌ها در اوایل دهه ۱۳۸۰ نشان می‌دهد که سطح و نوع فعالیت‌های سازمان‌های مزبور تفاوت چندانی با نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ نداشت. همان فعالیت‌هایی که در دهه ۱۳۷۰ از سوی این سازمان‌ها انجام می‌شد، در دهه ۱۳۸۰ با همان کیفیت و سطح، به‌رغم توجه ظاهری دولت اصلاحات به این سازمان‌ها، در حال پیگیری بود. برگزاری همایش، پاکسازی محیطی، برگزاری نمایشگاه، برگزاری مسابقه، شرکت در کارگاه‌های آموزشی، انجام برخی از طرح‌های محیطی مانند طرح‌های جنگل‌کاری مهم‌ترین برنامه‌ها و اقداماتی بود که این سازمان‌ها انجام می‌دادند و البته با ماهیت سازمان‌های مردم‌نهاد که امکان تحرک اجتماعی و تأثیرگذاری بر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های کلان را فراهم می‌کنند، بسیار فاصله داشت. اگر بخواهیم یکی از سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی اوایل دهه ۱۳۸۰ را به عنوان مصداقی از وضعیت این سازمان‌ها ذکر کنیم می‌توان از جبهه سبز ایران یاد کرد.

جبهه سبز (صلح سبز) یکی از اولین سازمان غیردولتی محیط‌زیستی در ایران است که در ۱۳۶۸ ش، با هدف جلب مشارکت همگانی در حفظ و احیای منابع طبیعی، کشف مراکز آلوده‌کننده محیط‌زیست و آگاهی‌دادن مسئولان کشور و ارتباط و تبادل نظر با گروه‌های طرفدار محیط‌زیست در کشورهای دیگر جهان تشکیل شد. فعالیت‌های این سازمان در سال ۱۳۸۱ عبارت بود از: تولید ادبیات زیست-بوم‌شناسی؛ ایجاد کارگاه‌های توانمندسازی در شهرهای مختلف کشور؛ کارگاه‌های فن بیان، اینترنت، روش تحقیق، مصرف بهینه آب، اکولوژی و مدیریت گروه‌ها؛ آموزش نوجوانان؛ انتشار دوهفته‌نامه پیک سبز، خبرنامه داخلی ندای سبز، جزوات توسعه پایدار؛ انتشار بروشور آموزشی؛ برگزاری کارگاه‌های سرامحله‌ای؛ تهیه فصلنامه صلح سبز؛ برگزاری جشن کودک؛ انجام پروژه‌های نظارت بر برخی از فعالیت‌های عمرانی؛ و نیز انجام برخی از فعالیت‌های نمادین از جمله فعالیت‌های مربوط به پاکسازی محیطی و بازدید از مناظر طبیعی و شرکت در برخی همایش‌ها (دفتر مشارکت‌های مردمی سازمان حفاظت محیط‌زیست، ۱۳۸۲، ۳۵-۳۷).

این فعالیت‌ها با فعالیت‌هایی که این سازمان و انجمن‌های مشابه در سال ۱۳۷۷ انجام می‌دادند تفاوتی نمی‌کرد و اصولاً جهت‌گیری متفاوتی نسبت به قبل نداشت.

مقایسه فعالیت‌های جبهه سبز (صلح سبز) ایران با برخی از فعالیت‌های صلح سبز^۱ تفاوت سطح اقدامات و فعالیت‌های سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران با فعالیت برخی از سازمان‌های غیردولتی در برخی از کشورها، به‌ویژه سازمان‌هایی که بعد جهانی دارند، نشان می‌دهد. به عنوان مثال، در سال ۱۹۹۵ فعالان صلح سبز، برنت اسپار^۲، یک سکوی ذخیره‌سازی نفت که عمر کاریش در دریای شمال به پایان رسیده بود را اشغال کردند. شرکت شل قصد داشت با کشیدن سکو به داخل آب‌های عمیق‌تر اقیانوس اطلس شمالی و غرق کردن آن، از شرش خلاص شود. جار و جنجالی که صلح سبز به راه انداخت و همچنین سازماندهی تحریم محصولات شل در سراسر اروپا، شرکت را مجبور کرد برنامه‌های خود را تغییر دهد و سکو را در خشکی امحاء کند. در یک مورد دیگر از اوایل دهه ۱۹۹۰، صلح سبز موفق شد شرکت‌های کاغذ آلمانی را متقاعد کند که استفاده از کلر برای سفید کردن کاغذ را متوقف کنند (درایزاک^۳، ۲۰۱۳، ۲۲۶). یکی دیگر از اقدامات صلح سبز مربوط به نیروگاه هسته‌ای بریتانیا در وینداسکال/سلافیلد^۴ می‌شد. خط لوله‌ای زباله‌های هسته‌ای این نیروگاه را به دریای ایرلند می‌برد. در ۱۹۹۰ گروهی از غواصان سازمان مردم‌نهاد صلح سبز سرپوشی نمادین در انتهای خط لوله قرار دادند. صلح سبز ۵۰/۰۰۰ پوند جریمه شد. به همین صورت در آوریل ۲۰۰۲ فعالان صلح سبز عرشه یک کشتی باری را که به صورت غیرقانونی قطعات چوب ماهون را از جنگل‌های بارانی برزیل به میامی انتقال می‌داد، اشغال کردند (درایزاک، ۲۰۱۳، ۹). در یک مورد دیگر زمانی که در سال ۱۹۹۰ نخست وزیر باب هاوک^۵ به دنبال تدوین و اجرای یک برنامه جامع توسعه پایدار اکولوژیکی بود از مهم‌ترین گروه‌های ملی محیط‌زیستی و نمایندگان صنایع مرتبط دعوت کرد تا در گفت‌وگوهای مربوط به تدوین و ارائه پیشنهادهای درباره سیاست استراتژیک در زمینه‌های چون کشاورزی، انرژی، شیلات، جنگل‌ها، صنعت، معدن و توریسم شرکت کنند. چهار گروه محیط‌زیستی دعوت‌شده عبارت

1. Green Peace
2. Brent Spar
3. Dryzak
4. windscale/ sellafield
5. Bob Hawke

بودند از: بنیاد حفاظت [محیط‌زیست] استرالیا^۱، صندوق جهانی حیات وحش^۲، صلح سبز و انجمن طبیعت وحش (همان، ۱۰۴). به علاوه، صلح سبز یکی از بازیگران برجسته در مدرنیزاسیون اکولوژیک در کنار بازیگرانی چون گلدمن ساکس، بی پی، سوئیس ری و شرکت ملی نفت چین است (همان، ۱۷۳).

نه فقط تفاوت زیادی بین سطح فعالیت سازمان‌های مردم‌نهادی چون صلح سبز با جبهه سبز ایران بود، بلکه همان فعالیت‌های معمولی که در ایران انجام می‌شد نیز قابل توجه نبودند. در گزارشی که در سال ۱۳۸۲ راجع به همین فعالیت‌های معمول ارائه شد، نتایج قابل قبولی حاصل نگردید. این گزارش از ۲۱ فعالیت معمول و رایج سازمان‌های مردم‌نهاد محیط‌زیستی ایران در سال ۱۳۸۲ یاد می‌کند. این فعالیت شامل مواردی زیر می‌شد: (۱) پاکسازی محیط‌زیست؛ (۲) برگزاری مراسم مناسبتی؛ (۳) برگزاری و شرکت در اکوتوریسم‌ها؛ (۴) تدوین طومار حمایت از محیط‌زیست؛ (۵) برگزاری کارگاه آموزشی؛ (۶) شرکت اعضای سازمان در کارگاه‌های آموزشی؛ (۷) فعالیت‌های ورزشی محیط‌زیستی؛ (۸) برگزاری مسابقه محیط‌زیستی؛ (۹) احیای منابع طبیعی و ایجاد فضای سبز؛ (۱۰) همکاری با سازمان‌های مختلف؛ (۱۱) بررسی در زمینه مسائل محیط‌زیست؛ (۱۲) چاپ و توزیع بروشور؛ (۱۳) شرکت در همایش‌ها؛ (۱۴) اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی محیط‌زیستی؛ (۱۵) هشدارهای محیط‌زیستی؛ (۱۶) اجرای پروژه‌های GEF^۳؛ (۱۷) تهیه پوستر؛ (۱۸) شرکت در نمایشگاه؛ (۱۹) ترجمه مطالب و گردآوری اطلاعات جدید محیط‌زیستی؛ (۲۰) فعالیت اجرایی در ارتباط با محیط‌زیست؛ و (۲۱) احیای منابع طبیعی و ایجاد فضای سبز.

نتایج این گزارش نشان می‌داد که در بحث پاکسازی محیط‌زیست از بین سازمان‌هایی که در این زمینه فعالیت داشتند، حدود ۴۹٪ دارای فعالیت کم و ۶٪ دارای فعالیت متوسط بودند و ۴۲٪ نیز هیچ اظهارنظری نکرده بودند. در زمینه برگزاری مراسم مناسبتی، ۳۱٪ فعالیت کم، ۱۵٪ متوسط، و ۳۱٪ فعالیت قابل قبولی داشتند (دفتر مشارکت‌های مردمی سازمان حفاظت محیط‌زیست، ۱۳۸۲، ۱۹-۲۰) در مورد برگزاری کارگاه‌های آموزشی نیز

1. Australian conservation foundation
2. World wildlife fund
3. Global Environmental Facility

۲۷٪ کم، ۱۴/۵٪ متوسط و ۱۴/۵٪ قابل قبول فعالیت داشتند. در مورد بقیه فعالیت‌ها وضعیت تقریباً مشابه حاکم بود. به علاوه، به نظر می‌رسد که در بسیاری از زمینه‌های فوق، کمتر از نیمی از سازمان‌ها فعال بودند. به سخن روشن‌تر حتی در زمینه فعالیت‌های معمول و رایج جاقفاده بین سازمان‌های مردم‌نهاد ایران، مشارکت جدی از سوی این سازمان‌ها وجود نداشت و در چنین شرایطی نمی‌توان انتظار کنش سیاسی جدی و تأثیرگذار از آنها داشت. اینکه مثلاً در زمینه احیای منابع طبیعی و ایجاد فضای سبز صرفاً ۲۸ درصد از سازمان‌ها مشارکت داشتند و از این میزان فقط ۳ درصد به صورت جدی فعالیت می‌کردند، آیا نشانه وضعیت منفعل این سازمان‌ها نیست؟

جدول ۱. میزان فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد در سال ۱۳۸۲

نوع فعالیت	درصد سازمان‌های فعال در هر زمینه	کم	متوسط	قابل قبول	بدون اظهار نظر
پاکسازی محیط زیست	۵۰/۸	۴۴/۸	۶	۷	۴۲/۲
برگزاری برنامه‌های مناسبی	۷۷/۶	۳۱/۳	۱۴/۹	۳۱/۳	۲۲/۴
برگزاری و شرکت در اکوتوریسم	۵۶/۷	۱۹/۴	۹	۲۸/۴	۴۳/۳
تدوین طومار حمایت از محیط زیست	۱۴/۹	۱۱/۹	۱/۵	۱/۵	۸۵/۱
برگزاری کارگاه آموزشی	۴۶/۳	۲۶/۹	۱۴/۵	۱۴/۵	۵۳/۷
شرکت اعضای تشکل در کارگاه آموزشی	۵۰/۷	۲۵/۴	۱۰/۴	۱۴/۹	۴۹/۳
فعالیت ورزشی محیط زیستی	۲۲/۴	۱۳/۴	۴/۵	۴/۵	۷۷/۶
برگزاری مسابقه محیط زیستی	۲۳/۹	۱۹/۴	-	۴/۵	۷۶/۱
همکاری با سازمان‌های مختلف	۷۳/۶	۳۵/۸	۱۷/۹	۲۳/۹	۲۳/۳
بررسی در زمینه مسائل محیط زیستی	۲۹/۹	۲۲/۴	۳	۴/۵	۷۰/۱
چاپ و توزیع بروشور	۴۴/۸	۲۶/۹	۱۰/۴	۷/۵	۵۵/۲
شرکت در همایشها	۷۷/۶	۳۱/۳	۱۴/۹	۳۱/۳	۲۲/۴
اطلاع رسانی و آگاهی‌سازی عمومی	۷۹/۱	۲۹/۹	۲۰/۹	۲۸/۳	۲۰/۹
هشدارهای محیط زیستی	۲۸/۴	۲۵/۴	۳	-	۷۱/۶
تهیه پوستر	۱۵	۹	۳	۳	۸۵
شرکت در نمایشگاه	۴۶/۳	۲۵/۴	۱۳/۴	۷/۵	۶۷/۲
فعالیت‌های اجرایی	۲۲/۸	۱۷/۹	۴/۵	۱/۵	۷۶/۱
ترجمه و گردآوری مطالب جدید	۱۱/۵	۱۱/۵	-	-	۸۸/۵
احیای منابع طبیعی و ایجاد فضای سبز	۲۸/۴	۱۹/۴	۶	۳	۷۱/۶

در نهایت اینکه دولت اصلاحات در آخرین تلاش‌هایش به منظور توانمندسازی سازمان‌های مردم‌نهاد آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی را در تاریخ ۸ مرداد ۱۳۸۴ به تصویب رساند. این آیین‌نامه ۳۳ ماده‌ای تنها آیین‌نامه‌ای بود که در مورد سازمان‌های غیردولتی طی سه دهه از گذشت انقلاب ۱۳۵۷ به تصویب رسیده بود.

ماده اول این آیین‌نامه، سازمان غیردولتی را سازمانی دانست که توسط گروهی از اشخاص حقیقی یا حقوقی غیرحکومتی به صورت داوطلبانه تأسیس شده و دارای اهداف غیرانتفاعی و غیرسیاسی باشد. همچنین داشتن شخصیت حقوقی منوط به اخذ پروانه فعالیت و ثبت برابر ضوابط این آیین‌نامه و سایر مقررات جاری شد. موضوع فعالیت سازمان‌های غیردولتی نیز فعالیت‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی، ورزشی، هنری...، محیط‌زیست، عمران و آبادانی و نظائر این‌ها در نظر گرفته شد.

ماده چهارم این آیین‌نامه به سازمان‌ها این حق را داد که متناسب با موضوع فعالیت خود و با رعایت آیین‌نامه‌ها و سایر قوانین و مقررات مربوطه فعالیت‌هایی را انجام دهند.

همچنین بر اساس ماده ۱۲، سازمان‌های غیردولتی از حق دسترسی به اطلاعات موجود در مؤسسه‌های عمومی برخوردار و این مؤسسات مکلف شدند تا اطلاعات غیرطبقه‌بندی شده خود را در اختیار سازمان‌های مزبور قرار دهند. ماده ۱۳ نیز سازمان‌ها و مؤسسه‌های دولتی و عمومی را مکلف کرد تا در فرایند تصمیم‌گیری نسبت به اخذ نظر سازمان‌های غیردولتی اقدام و حسب مورد آنها را برای شرکت در جلسات دعوت کنند و گزارشی از نقطه‌نظرات ارائه‌شده را ثبت نمایند. افزون بر این سازمان‌های دولتی مکلف شدند که زمینه مشارکت سازمان‌های غیردولتی را در نظارت بر حسن انجام امور عمومی فراهم نموده و حسب مورد با هیئت‌های حقیقت‌یاب آن‌ها همکاری کنند (ماده ۱۵). ماده ۱۶ این آیین‌نامه به سازمان‌های مزبور این حق را داد تا در موضوع فعالیت‌های خود و برای حمایت از منافع عمومی علیه اشخاص حقیقی و حقوقی در مراجع قضایی اقامه دعوا کنند.

به رغم امکان انجام فعالیت‌های قابل توجهی که این آیین‌نامه به سازمان‌های غیردولتی داد، محدودیت‌هایی نیز برای آنها در نظر گرفته شد. سازمان‌ها مکلف شدند گزارش عملکرد اجرائی و مالی سالانه خود را حداکثر تا دو ماه پس از پایان هر سال مالی به مرجع

نظارتی مربوط و نیز در طول سال، سایر گزارش‌های عملکرد اجرایی و مالی را بنا به درخواست مرجع یادشده، حسب مورد، ارائه و همچنین نسبت به انتشار خلاصه‌ای از گزارش سالانه مذکور برای اطلاع عموم، در محدوده جغرافیایی فعالیت خود اقدام کنند (ماده ۵). به علاوه، سازمان‌های غیردولتی مکلف شدند تا پیش از دریافت کمک از منابع خارجی، مشخصات منبع کمک‌کننده، میزان و چگونگی آن را به صورت مشروح به مراجع نظارتی اعلام کنند. افزون بر این، سازمان‌های مزبور موظف شدند تا امکان دسترسی بازرسان مراجع نظارتی مربوط را به اطلاعات و اسناد خود فراهم کنند (ماده ۹). فعالیت این سازمان‌ها در کشورهای دیگر نیز منوط به کسب مجوز از مرجع نظارتی فرااستانی و ملی شد. ماده ۲۲ این آیین‌نامه نیز تصریح کرد چنانچه موضوع فعالیت سازمان‌های غیردولتی به وظایف هر یک از دستگاه‌های دولتی مربوط باشد، حسب مورد اخذ نظر موافق دستگاه یا دستگاه‌های دولتی ذیربط ضروری است (مرکز پژوهش‌های مجلس، آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی).

محدودیت‌های فوق به خودی خود شاید امکان در تنگنا قراردادن سازمان‌های غیردولتی را نداشت. گذشته از ماهیت دولت، در حقوق ایران برخورداری سازمان‌های غیردولتی از شخصیت حقوقی به اخذ پروانه فعالیت و ثبت آن موکول شده بود. بنا بر ماده ۲ آیین‌نامه فوق سازمان‌های غیردولتی پس از اخذ پروانه فعالیت و ثبت آن دارای شخصیت حقوقی می‌شدند و متقاضیان تأسیس این سازمان‌ها باید تقاضای خود را بر اساس ماده ۱۷ این آیین‌نامه به مراجع نظارتی (هیئت نظارت شهرستان، هیئت نظارت استان و هیئت نظارت کشور) ارائه می‌کردند. به تعبیری تأسیس سازمان‌های غیردولتی و برخورداری از شخصیت حقوقی به تحقق دو امر منوط بود: اخذ پروانه فعالیت و ثبت. بنابراین، در نظام حقوقی ایران اجازه قبلی از هیئت‌های نظارت ضروری بود. این در حالی است که بر اساس یک پژوهش مقایسه‌ای که به بررسی وضعیت حقوقی سازمان‌های غیردولتی در ایران و فرانسه پرداخته است، تحقق شخصیت حقوقی سازمان‌های مزبور می‌توانست به گونه‌ای دیگر باشد (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۴، ۵۵۱).

پژوهش مذکور نشان می‌دهد که تفاوت اساسی میان نظام حقوقی ایران و فرانسه در نظارت پیشینی بود. در ایران دریافت پروانه فعالیت قبل از ثبت - بر اساس آیین‌نامه فوق - برای

ایجاد سازمان امری لازم بود. متقاضیان تأسیس سازمان غیردولتی مکلف بودند در غیر از مواردی که مطابق قانون، مرجع خاصی برای صدور پروانه سازمان‌های مربوط تعیین شده بود، درخواست اخذ پروانه را به مراجع نظارتی مقرر در بند «ت» ماده ۱ ارائه کنند^۱. همچنین بر مبنای تبصره ۵ ماده ۱۷ همین آیین‌نامه، صدور پروانه و امضای اوراق مربوط، پس از تأیید هیئت نظارت امکان داشت، این در حالی است که در حقوق فرانسه انجمن‌ها آزادانه و بدون نیاز به اجازه و اعلام قبلی می‌توانستند تشکیل شوند و هیچ‌گونه نظارت پیشینی لازم نبود و با توافق بین دو یا چند نفر انجمن تشکیل می‌شد، هر چند که برخورداری از شخصیت حقوقی به ثبت وابسته بود. به عبارتی قانون‌گذار در حقوق ایران بین مرحله تشکیل و مرحله دارا شدن شخصیت حقوقی هیچ تمایزی قائل نشده بود در حالی که در فرانسه بین این دو موضوع تفکیک و تمیز داده شده بود. در فرانسه صرف توافق دو یا چند نفر انجمن تشکیل می‌شد؛ اما در نظام حقوقی ایران تشکیل اولیه سازمان هم منوط به اخذ پروانه از هیئت‌های نظارت شد. به این ترتیب در حقوق ایران نوعی نظارت پیشینی وجود داشت و هیئت‌های نظارت نقش مهمی در تأسیس سازمان‌های غیردولتی ایفا می‌کردند و بدون دریافت پروانه فعالیت، مرحله ثبت مصداق پیدا نمی‌کرد. در حقیقت ثبت، مشروط به دریافت پروانه بود و بدون آن امکان طی مرحله نهایی یعنی ثبت وجود نداشت، در صورتی که در حقوق فرانسه چنین نظارتی وجود نداشت. این رویه در حقوق سوئیس حتی با سهل‌گیری بیشتری انجام می‌شد. در این کشور به محض اینکه مؤسسان اراده خود را در قالب اساسنامه دایر بر ایجاد انجمن اعلام می‌کردند، آن انجمن از شخصیت حقوقی برخوردار می‌شد (رمضانی قوام‌آبای، ۱۳۹۴، ۵۵۳-۵۵۲؛ راعی و عطریان، ۱۳۹۳).

نتیجه اینکه آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی هر چند که مبنای مناسبی برای تأسیس و فعالیت این سازمان‌ها و گامی رو به جلو به شمار می‌رفت که می‌توانست به تقویت چارچوب فعالیت‌های سازمان‌های غیردولتی و تسهیل روند تأسیس

۱. این مراجع شامل هیئت نظارت شهرستان (متشکل از فرماندار، نماینده شورای اسلامی شهرستان و نماینده سازمان‌های غیردولتی شهرستان)، هیئت نظارت استان (مرکب از استاندار، نماینده شورای اسلامی استان و نماینده سازمان‌های غیردولتی) و هیئت نظارت کشور (مرکب از معاون ذریع‌وزیر کشور، نماینده شورای عالی استان‌ها و نماینده سازمان‌های غیردولتی) می‌شد.

و تأمین استقلال آنها در ایران کمک کند، ولی به دلیل نظارت پیشینی اعمال شده در این آیین نامه، سبب ایجاد مشکلاتی در مرحله آغازین تأسیس سازمان‌های غیردولتی در ایران شد و در نهایت نتوانست نقش دولت را در تأسیس و نظارت بر آنها کاهش دهد. به‌ویژه اینکه آیین نامه مزبور صرفاً یک آیین نامه بود.

در نظام حقوقی اصولاً سه سطح فرائقینی (مانند قانون اساسی)، تقنینی (قوانین موضوعه یا عادی) و فروتقیننی (شامل آیین نامه‌ها، مقررات، دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌ها) را در نظر می‌گیرند. جدا از سطح فرائقیننی، قوانین عادی یا موضوعه از جهت اعتبار و تشریفات صدور با مقررات اداری و آیین نامه‌ها تفاوت بسیار دارند. از حیث تشریفات وضع، قانون ناشی از قوه مقننه است و شرایط تصویب آن را قانون اساسی معین می‌کند؛ ولی آیین نامه‌های اداری از طرف قوه مجریه وضع می‌شود و نیازمند به تشریفات خاصی نیست. همچنین قانون، حاکم بر تمام مردم و سازمان‌های دولتی است و اگر بر طبق تشریفات مقرر در قانون اساسی تصویب و امضا شود، هیچ مرجعی حق الغای آن را ندارد و فقط قوه مقننه می‌تواند با وضع قانون دیگری، به‌طور صریح یا ضمنی، آن را نسخ کند. ولی اعتبار تصمیم‌های قوه مجریه و آیین نامه‌های آن محدود به مفاد قوانین است و در صورتی اعتبار دارد که مخالف مصوبات مجلس نباشد. در این صورت، نه تنها دادگاه‌ها باید از اجرای این‌گونه تصمیم‌ها خودداری کنند، بلکه هر ذینفع نیز حق دارد از دیوان عدالت اداری ابطال آنها را بخواهد. بنابراین آیین نامه‌ها در مرتبه‌ای فروتر از قوانین عادی قرار دارند و به راحتی با تغییر دولت می‌توانند تغییر کنند در حالی که قوانین این‌گونه نیستند. به همین نحو آیین نامه اجرائی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی، صرفاً یک آیین نامه بود که به اقتضای زمان و بر اساس اهداف و آرمان‌های دولت اصلاحات و از طریق شورای عالی اداری و نه همکاری و همراهی قوه قضائیه و مجلس، مصوب شده بود و طبعاً ضمانت اجرا و میزان توفیق آن به همراهی دولت‌های بعدی بستگی داشت. همین ضعف سبب گردید که با روی کار آمدن دولت بعدی، هیئت وزیران در سال ۱۳۸۶ مواد ۱۲ و ۱۳ آیین نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی (۱۳۸۴) را که حق دسترسی به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی و مشارکت در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری سازمان‌ها و مؤسسات دولتی را به سازمان‌های غیردولتی داده بود، حذف کند (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۴، ۵۵۵).

به هر تقدیر زمینه‌سازی‌هایی که از سوی دولت اصلاحات انجام گرفت بیش از آنکه سبب تسهیل کار سازمان‌های غیردولتی شود، صرفاً توانست بر شمار این سازمان‌ها بیفزاید، بدون اینکه امکان استقلال واقعی آنها از دولت را فراهم آورد. با این همه، تعداد شکل‌های غیردولتی محیط‌زیستی از ۲۴۰ شکل در سال ۱۳۷۹ با نرخ رشد سالانه ۲۵/۳ درصد به ۵۹۲ شکل در سال ۱۳۸۳ رسید که در مقایسه با هدف برنامه رشد بیش از ۲ برابر را نشان می‌داد.

جدول ۲. تعداد سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی طی برنامه سوم توسعه

سال	هدف برنامه	عملکرد	درصد تحقق
۱۳۷۹	۱۹۴	۲۴۰	۱۲۶
۱۳۸۰	۲۷۰	۳۳۰	۱۵۹
۱۳۸۱	۲۳۳	۴۶۵	۲۰۰
۱۳۸۲	۲۷۰	۵۵۰	۲۰۳
۱۳۸۳	۲۷۲	۵۹۲	۲۱۷

منبع: گزارش اقتصادی سال ۱۳۷۹، ج ۲، ۴۸۷؛ گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۱، ج ۱، ۵۷۹؛ گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۲، ج ۱، ۴۴۱؛

گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۳، ج ۱، ۷۱۴

در آخر، اشاره به حق دادخواهی سازمان‌های غیردولتی و مشارکت آنها در فرایند کیفی به عنوان یکی از مسائلی که می‌توانست به افزایش قدرت سازمان‌های غیردولتی و از جمله سازمان‌های محیط‌زیستی منجر شود، ضروری می‌نماید. این حق در بند «چ» از ماده ۴ و ماده ۱۶ آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی (۱۳۸۴) به صراحت ذکر شد. ماده ۴ این آیین‌نامه، «حق دادخواهی در مراجع قضایی و شبه قضایی» را برای این سازمان‌ها به رسمیت شناخت. در ماده ۱۶ به سازمان‌ها حق داده شد تا در موضوع فعالیت‌های خود و برای حمایت از منافع عمومی علیه اشخاص حقیقی و حقوقی در مراجع قضایی اقامه دعوا نمایند (مرکز پژوهش‌های مجلس، آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی). افزون بر این، ماده ۶۶ «قانون آیین دادرسی کیفی (مصوب ۱۳۹۲)» به مشارکت این سازمان‌ها در فرایند کیفی اختصاص یافت. به موجب

این ماده «سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آن‌ها درباره حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و ناتوان جسمی یا ذهنی، محیط‌زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق شهروندی» بود، می‌توانستند نسبت به جرائم ارتكابی در «زمینه‌های فوق‌اعلام جرم» کنند و در «تمام مراحل دادرسی جهت اقامه دلیل شرکت و نسبت به آراء مراجع قضائی اعتراض نمایند». همچنین بر اساس تبصره یک این ماده در صورتی که جرم واقع‌شده دارای بزه‌دیده خاص بود، کسب رضایت وی جهت اقدام مطابق این ماده ضروری و چنانچه بزه‌دیده طفل، مجنون و یا در جرائم مالی سفیه بود، «رضایت ولی یا سرپرست قانونی او اخذ» می‌شد. تبصره دوم نیز مقرر داشت که «ضابطان دادگستری و مقامات قضائی مکلف هستند بزه‌دیدگان جرائم موضوع این ماده را از کمک سازمان‌های مردم‌نهاد مربوطه، آگاه کنند». تبصره سوم تصریح کرد که «اسامی سازمان‌های مردم‌نهادی که می‌توانند در اجرای این ماده اقدام کنند، در سه‌ماهه ابتدای هر سال توسط وزیر دادگستری با همکاری وزیر کشور تهیه می‌شود و به تصویب رئیس قوه قضائیه می‌رسد» (اداره کل امور حقوقی دانشگاه تهران، قانون آیین دادرسی کیفری).

به‌رغم وجود مواد و تبصره‌های مذکور برای مشارکت سازمان‌های غیردولتی در فرایند دادخواهی، همان‌گونه که برخی از متخصصان حقوق نیز متذکر شده‌اند، تأثیر عملی چنین مواد و تبصره‌هایی چندان قابل‌توجه نبود. فارغ از تفاوت بین آیین‌نامه و قانون از حیث اعتبار و ماهیت، یک تفاوت اساسی بین ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۱۶ آیین‌نامه اجرایی ۱۳۸۴ وجود داشت. آیین‌نامه ۱۳۸۴ به اقامه دعوا در مراجع قضایی اشاره می‌کرد در حالی که در ماده ۶۶ قانون ۱۳۹۲ به اعلام جرم و شرکت در تمام مراحل دادرسی پرداخته می‌شد. به این اعتبار حق دادخواهی مذکور در آیین‌نامه ۱۳۸۴ سازمان‌های غیردولتی را به عنوان شاکی به حساب آورد، در صورتی که در قانون ۱۳۹۲ با پیش‌بینی اعلام جرم و مشارکت در دادرسی، امکان شناسایی شاکی را برای این سازمان‌ها کم‌رنگ کرد (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۶، ۱۵۰-۱۵۱).

سواً از کم‌رنگ شدن نقش سازمان‌های غیردولتی (محیط‌زیستی) در قانون ۱۳۹۲ نسبت به آیین‌نامه ۱۳۸۴، تبصره ۱ این قانون مشکلی دیگر برای فعالیت سازمان‌های

غیردولتی محیط‌زیستی فراهم می‌آورد. این مشکل از آنجا ناشی می‌شد که جرائم محیط‌زیستی و منابع طبیعی به مانند میراث فرهنگی به سبب ماهیت انتزاعی که دارند، فاقد بزه‌دیده قابل شناسایی هستند به‌ویژه اینکه «به طور سنتی حقوق کیفری بر بزه‌دیدگان شخصی و انسانی متمرکز است» و بیشتر «مبتنی بر رویکرد انسان‌مدارانه» می‌باشد و این امر کار را برای سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی بیش از پیش دشوار و عملاً تبصره ۱ و به تبع آن تبصره ۲ این قانون را برای سازمان‌های محیط‌زیستی بلا موضوع می‌کرد (همان، ۱۵۱).

همچنین تبصره ۳، شرط حضور سازمان‌های غیردولتی در فرایند کیفری را منوط به تصویب رئیس قوه قضائیه کرد. تنها سازمان‌هایی می‌توانستند در این فرایند شرکت کنند که نامشان در لیستی که توسط وزیر دادگستری با همکاری وزیر کشور تهیه می‌شد و به تصویب رئیس قوه قضائیه می‌رسید، می‌آمد؛ این در حالی بود که بر اساس ماده ۱۶ آیین‌نامه ۱۳۸۴ اعطای چنین حقی به سازمان‌های غیردولتی منوط و موکول به تصویب هیچ مرجعی نشده بود؛ اما قانون ۱۳۹۲ آن را مشروط به تصویب رئیس قوه قضائیه کرد. در حقیقت با تبصره ۳ ماده ۶۶ یک نوع نظارت پسینی و مضاعف بر سازمان‌های غیردولتی اعمال شد و بنابراین افزون بر نظارت پیشینی‌ای که در مراحل ایجاد و ثبت این سازمان‌ها وجود داشت، نظارت پسینی هم اضافه گردید (همان، ۱۵۲-۱۵۳). این نظارت پسینی ضربه‌ای دیگر بر استقلال سازمان‌های غیردولتی به حساب می‌آمد.

درست است که بر اساس ماده ۶۶ قانون سال ۱۳۹۲ سازمان‌های غیردولتی می‌توانستند نسبت به جرائم ارتكابی اعلام جرم کنند، ولی اعلام جرم و مشارکت در فرایند کیفری منوط به حضور در لیستی بود که از سوی قوه مجریه تهیه و به تصویب رئیس قوه قضائیه می‌رسید. در این صورت اگر سازمان‌های غیردولتی هم‌مسو و همراه با دولت و اهداف و آرمان‌هایش نبودند و به عنوان منتقد یا رقیب دولت به حساب می‌آمدند، خودبه‌خود از چنین لیستی خارج می‌شدند و از مشارکت در دادخواهی حذف می‌گشتند.

شگفت آنکه تصویب قانون آیین دادرسی کیفری موجب نشد تا این قانون به سرعت به مرحله اجرا گذاشته شود. در سال ۱۳۹۳ طرحی از جانب نمایندگان مجلس برای تمدید مهلت اجرای قانون مذکور و اصلاح موادی از آن تهیه شد. ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی

کیفری یکی از موادی بود که در اصلاحیه این قانون اصلاح شد (همان، ۱۴۱). بر اساس اصلاحیه قانون، «سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آن‌ها در زمینه حمایت از اطفال و نوجوانان، ...، محیط‌زیست، منابع طبیعی، ...» بود، می‌توانستند «نسبت به جرائم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند» (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون اصلاح قانون آیین دادرسی کیفری). بدین ترتیب پس از اصلاحیه، حق اقامه دلیل و اعتراض به آرای مراجع قضایی از متن ماده حذف شد و سازمان‌های غیردولتی صرفاً می‌توانستند در زمینه جرائم ارتكابی مربوط به موضوع فعالیتشان به دادگستری اعلام جرم کنند (وروایی و دیگران، ۳۵).

۶. نتیجه‌گیری

سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی به‌رغم گام‌هایی که دولت برای به رسمیت شناختن آنها برداشت، اسیر نوع نگاه دولت به حکمرانی شدند. دولت ایران با برداشت و بَری از مفهوم دولت به عنوان نهادی که مدعی اعمال انحصاری زور مشروع در قلمرو معین است و این زور را به منظور ایجاد نظم مورد نظر خود به کار می‌گیرد، در سیاست‌گذاری به سمت الگوی نهادی سیاست‌گذاری پیش رفت. تبعیت از این الگو دولت را در نهایت به بوروکراسی‌ای تقلیل می‌داد که به دنبال سیطره بیشتر بر شئون جامعه بود. این در حالی است که ماهیت سازمان‌های مردم‌نهاد با اقتدارگرایی و الگوی نهادی سیاست‌گذاری چندان جور در نمی‌آید. شکل‌گیری بر اساس واقعیت‌های نهادی، خصوصی بودن، ذاتاً متمایز از دولت بودن، عدم سودگرایی، خودگردانی و عضویت اختیاری در این سازمان‌ها چیزی نیست که دولت‌های نهادی بتوانند با آن به سادگی کنار آیند. همچنین باید توجه داشت که سازمان‌های مردم‌نهاد مدعی ارتباط تنگاتنگ با توده مردم هستند در حالی که دولت‌های و بَری عمدتاً دولت‌هایی اداری، نخبه‌گرا و متمرکز بر سازمان اداری هستند. نخبه‌گرایی دولت، و توده‌گرایی سازمان‌های مردم‌نهاد خواه ناخواه تضاد دولت و ملت را در قالب تضاد دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد متبادر می‌کند. به علاوه باید خاطر نشان کرد که مسئله سازمان‌های مردم‌نهاد، توسعه است. توسعه نیز در بطن خود متضمن معنای تکثرگرایی، آزادی، به رسمیت شناختن حقوق

گروه‌های به حاشیه‌رانده‌شده در کنار پیشرفت‌های اقتصادی و رشد مادی است. توسعه عاملی برای تغییر جوامع است و سازمان‌های مردم‌نهاد اغلب نماینده تغییراتی هستند که در جامعه در حال وقوع است، تغییراتی که دولت‌های وبری، که عمدتاً در پی حفظ وضع موجود هستند، گاه به آن‌ها توجه ندارند. به همین دلیل قابل درک است که نظام‌های سیاسی وبری که اکثراً به سمت اقتدارگرایی پیش می‌روند، بیش از نظام‌های لیبرال موجبات نارضایتی سازمان‌های مردم‌نهاد و غیردولتی را فراهم می‌آورند. به‌ویژه اینکه مفهوم سازمان غیردولتی برگرفته از ایده‌های لیبرال دموکراتیک غربی جامعه مدنی و مرتبط با شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی نیمه دوم قرن بیستم است. میل به تمرکزگرایی و اقتدارگرایی در دولت ایران سبب گردید تا قوانین و آیین‌نامه‌های صادره ضمن محدود کردن حیطه فعالیت و اقدام سازمان‌های مردم‌نهاد، امکان دخالت دولت در امور آنها و سلب استقلالشان را فراهم آورند. این امر سبب ضعف روز افزون این نهادها، پایین آمدن کارایی‌شان و بی‌انگیزگی آنها از یکسو و ناتوانی آنها در برقرار ارتباط مؤثر با مردم از سوی دیگر شد.

رابطه میان مردم و سازمان‌های مردم‌نهاد تحت تأثیر عوامل مختلفی است که از آن میان می‌توان به نقش جدی گسترش اینترنت و فضای مجازی اشاره کرد که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی ما را تحت تأثیر قرار داده‌اند. امروز نقش هوش مصنوعی نیز در ابعاد مختلف مدیریت جوامع مورد بحث روزافزون است (موسی‌وند و همکاران، ۲۰۲۰). دولت‌ها نیز مدعی هستند که با استفاده از این تکنولوژی‌ها تلاش کرده‌اند که حکمرانی مؤثرتری اجرا کنند. مطالعه عملکرد دولت در این زمینه و کاستی‌های آن می‌تواند ارزشمند باشد.

منابع

- اندوز، احمد (۱۳۹۷). بررسی وضعیت تربیت زیست محیطی در مدارس: نمونه موردی مدارس متوسطه شهر ایلام. رشد آموزش زیست‌شناسی، ۳۲ (۱)، ۵۷-۵۹.
- بحرینی، سیدحسین؛ و امینی، فرهاد (۱۳۷۹). نقش سازمان‌های غیردولتی زیست‌محیطی در دستیابی به مشارکت مردمی به منظور حفاظت از محیط‌زیست ایران. محیط‌شناسی، ۲۶ (۲۶)، ۳۵-۴۹.
- جوکار، گلناز؛ و میردامادی، مهدی (۱۳۸۹). دیدگاه دانش‌آموزان دختر دبیرستان‌های شهر شیراز نسبت به حفاظت از محیط‌زیست. ترویج و آموزش کشاورزی، ۳ (۱)، ۱-۱۳.
- حسینی، سیدمحسن (۱۳۸۲). امکان‌سنجی ایجاد سازمان‌های غیردولتی حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی. محیط‌شناسی، ۲۹ (۳۱)، ۱۰۵-۱۱۴.
- دای، تامس (۱۳۸۷). مدل‌های تحلیل سیاست‌گذاری عمومی (ترجمه سویل ماکویی). فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۱ (۳۹)، ۴۳-۷۴.
- دفتر مشارکت‌های مردمی سازمان حفاظت محیط زیست (۱۳۸۲). بررسی و تحلیل عملکرد تشکل‌های غیردولتی زیست محیطی در سال ۱۳۸۲. تهیه و تنظیم لقمان رشیدپور، تهران: دفتر مشارکت‌های مردمی سازمان حفاظت محیط زیست.
- دفتر مشارکت‌های مردمی سازمان حفاظت محیط زیست (۱۳۸۲). گزارش عملکرد تشکل‌های غیردولتی زیست محیطی در سال ۱۳۸۱. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.
- دلپورتا، دونالد و دینانی، ماریا (۱۳۸۴). مقدمه‌ای بر جنبش‌های اجتماعی (ترجمه محمدتقی دلفروز). تهران: کویر. ۱۳۸.
- راعی، مسعود؛ و عطریان، فرامرز (۱۳۹۳). استقلال سازمان‌های غیردولتی در نظام حقوقی ایران، فرانسه و سوئیس. مطالعات حقوق تطبیقی، ۵ (۲)، ۳۷۹-۴۰۰. doi: 10.22059/JCL.2014.52948
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی وضعیت حقوقی سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران و فرانسه از تأسیس تا فعالیت. مطالعات حقوق تطبیقی، ۶ (۲)، ۵۴۱-۵۶۷. doi: 10.22059/JCL.2015.55775
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۶). حضور سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند کیفری در پرتو قانون آیین دادرسی کیفری. مجله حقوقی دادگستری، ۸۱ (۹۹)، ۱۳۹-۱۶۷. doi: 10.22106/rlj.2017.29231
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸). سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳). پیوست شماره ۲ لایحه برنامه. ج ۱. تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۲). گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۱ و نظارت بر عملکرد سه ساله اول برنامه سوم توسعه. ج ۱، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۰). گزارش اقتصادی سال ۱۳۷۹. ج ۲. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، معاونت امور پشتیبانی، مرکز مدارک علمی و انتشارات.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۳). گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۲ و نظارت بر عملکرد چهار سال اول برنامه سوم توسعه. ج ۱. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، معاونت امور اداری و مالی، دفتر انتشارات علمی و مدارک تخصصی.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۴). گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۳ و نظارت بر عملکرد پنج‌ساله برنامه سوم توسعه. ج ۱. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، معاونت امور اداری، مالی و منابع انسانی، مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات.

سامانه قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران. آیین‌نامه اصلاحی ثبت مؤسسات و تشکیلات غیر تجارتي، قابل دسترس در <https://qavanin.ir/Law/TreeText/190727>

صالحی، صادق؛ و شاطری، پروانه (۱۴۰۲). سرمایه فرهنگی و مشارکت اعضای سازمان‌های مردم‌نهاد محیط زیستی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۶ (۱)، ۱۳۷-۱۶۶. doi: 10.22035/jicr.2023.2982.3321

غفاری، مسعود؛ و ایگدر، افسانه (۱۳۹۶). دولت توسعه‌گرا پیش‌نیاز تحقق حکمرانی خوب. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی. ۱۰ (۱)، ۱۰۳-۱۲۴. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000

قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳) (۱۳۸۲) بی‌جا: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

گل محمدی، احمد (۱۳۹۲). چيستی، تحول و چشم‌انداز دولت. تهران: نشر نی.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی (ترجمه منوچهر صبوری). تهران: نی.

لاهیجانیان، اکرم‌الملوک و دیگران (۱۳۸۹). بررسی ساختار و عملکرد سازمان‌های غیردولتی زیست‌محیطی و نقش آن‌ها در فرایند توسعه شهری استان تهران. علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، ۱۲ (۳)، ۱۰۱-۱۱۱.

محمدی، سعدی (۱۳۹۸). شناسایی و تحلیل موانع مؤثر بر گسترش فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد زیست‌محیطی در نواحی روستایی (مطالعه موردی: انجمن سبز چیا در شهرستان مریوان). جغرافیا و توسعه، ۱۷ (۵۵)، ۲۳۱-۲۱۱. doi: 10.22111/GDIJ.2019.4585

مرزبان، آمنه و دیگران (۱۳۹۸). ارزیابی سطح آگاهی و رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان: مطالعه موردی جمعیت شهر یزد. انجمن علمی بهداشت محیط ایران، ۱ (۱)، ۱۷-۳۰.

مرکز پژوهش‌های مجلس (بی‌تا). «آیین‌نامه اجرایی بند ب ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم». قابل دسترس در <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/121037>

مرکز پژوهش‌های مجلس (بی‌تا). «آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی». قابل دسترس در <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/123764>

مرکز پژوهش‌های مجلس (بی‌تا). طرح نحوه صدور مجوز تأسیس تشکل‌های غیردولتی، قابل دسترس در
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/129769>

مرکز پژوهش‌های مجلس (بی‌تا). قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های
اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته‌شده. قابل دسترس در <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90226>

مرکز پژوهش‌های مجلس (بی‌تا). متمم قانون اساسی مشروطه. قابل دسترس در
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/133414>

مرکز پژوهش‌های مجلس. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (بی‌تا). قابل دسترس در
https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution

مسعودی‌زاده، فاطمه و دیگران (۱۳۹۵). ارزیابی عوامل ساختاری و عملکرد تشکل‌های غیردولتی زیست
محیطی از دیدگاه اعضا: مورد مطالعه استان خوزستان. مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران،
۲ (۴۷)، ۳۶۲-۳۵۵.

میگدال، جونل (۱۳۹۶). دولت در جامعه (ترجمه محمد تقی دلفروز). تهران: کویر.

ویر، ماکس (۱۳۸۴). اقتصاد و جامعه (ترجمه عباس منوچهری و دیگران). تهران: سمت.

وحیدی، مجید؛ و قلجی، حسن (۱۳۹۲). بررسی و نقد الگوهای کلان سیاست‌گذاری عمومی و قابلیت‌های
کاربست آن در ایران. فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۴ (۳).

وروایی، اکبر و دیگران (۱۳۹۵). مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند کیفی، تحقیقات حقوق خصوصی
و کیفی. ۲ (۸۸)، ۲۷-۴۳.

Aeini, B., Moosavand, M., Heidari, A., & Sabbar, S. (2023). Respecting Employee Privacy and Professional Productivity: a Grounded Theory Study in Iran. *Cadernos de Educação Tecnologia e Sociedade*, 16(4), 1268-1279.

Cleary, S. (1997). *The Role Of NGOs under Athoritarian Political Systems*. London: Palgrave macmillan

Dryzek, J. S. (2013). *The Politics of The Earth: Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press.

Lewis, D., & Kanji, N. (2009). *Non-Governmental Organizations and Dewelopment*. New York: Routledge.

Moosavand, M., Aeini, B., & Sabbar, S. (2020). Future of AI and human agency: A qualitative study. *Journal of Cyberspace Studies*, 4(2), 189-210. doi: 10.22059/jcss.2020.96575

